

Бапаева М.Қ., Бапаева С.Т.,
Жуматаева М.С.

**Болашақ психологтардың
кәсіби маңызды сапаларын
дамыту – маманның іс-әрекетті
табысты орындауының негізі**

Мақалада болашақ психологтардың кәсіби маңызды сапаларын қарастырған ресейлік және отандық ғалымдардың зерттеулері талданады. Кәсіби маңызды сапалардың жіктелімі қарастырылады. Кәсіби жетілуге қол жеткізудің үш деңгейі анықталады. Қазіргі таңда кәсіби кадрларды дайындау проблемасын шешудің жаңа жолдары қарастырылуда. Әсіресе психолог мамандарды даярлау, олардың кәсіби маңызды сапаларын дамыту психология ғылымындағы өзекті мәселелердің бірінен саналады. Қоғамда психолог мамандарға деген сұраныс аса жоғары. Болашақ маманның іс-әрекетті табысты орындауына негіз болатын қажетті кәсіби сапаларды жоғары оқу орындарында жүйелі меңгерсе, тәжірибе жүзінде машықтанып, дамытса, олардың маман ретінде кәсіби іс-әрекеттерін табысты орындауының кепілі болары анық.

Ғылыми әдебиеттерде тұлғаның жоғары оқу орындарында білім алу барысында таңдаған мамандығы мен оның кәсіби маңызды сапаларының дамуы, мамандық бейнесінің динамикасы жайлы түсініктерге қатысты мәселелер, мамандық бейнесінің болашақ маманның қалыптасуына ықпалы жайында мәселе жете қарастырылмаған. Мамандық әлемі жайында бара-бар түсініктердің жиынтығы еңбек ету өмірінің және оның жүзеге асырылуының маңызды шарты болып табылады.

Түйін сөздер: Кәсіби маңызды сапалар, интеллект, өзін-өзі бақылау, эмоциялы-бағалаушы құрылым, когнитивті құрылым, Мен тұжырымдамасы, кәсіби даму, өзін-өзі бағалау, сана-сезім.

Бапаева М.К., Бапаева С.Т.,
Zhumataeva M.S.

**Professionally significant
qualities are properties,
positively working upon the
effective implementation of
activities by personality**

The article analyzes the study of Russian and domestic researchers, who examined professionally significant qualities of future psychologists. Have considered the classifications of professional important qualities. have done the definitions of three levels of achievement of professional development. Firstly, professional self-determination of the individual, secondly, compliance requirements profession\Ino significant qualities of specialty, in the third, a high level of excellence in professional development. Abstract: The article analyzes the study of Russian and domestic researchers, who examined professionally significant quality of future psychologists. considered The classifications of professional important qualities. have done The definitions of three levels of professional achievement development. Firstly, professional self-determination of individual, secondly, the compliance of professionally significant qualities to the requirements of specialty, in the third, an achievement of high level of excellence in professional development.

Currently are considered the ways of solving the problems of professional staff preparation. In particular, the training of psychologists, the development of their professionally significant qualities, which are the priority issues of psychological science. Preparation of psychologists depends on educational environment of a higher educational institution. In the process of development of professionally significant qualities of future psychologists, along with the mastering a specific set of knowledge and skills is also necessary to ensure a harmonious professional development. At the present time, in higher educational institutions is paid special attention to the preparation of educational-cognitive activities. The main goal of the formation of educational-cognitive activities is determined by the ability of specialists to use acquired knowledge in solving practical problems, thus increasing the level of their professional competence. To achieve this level of competence is necessary a comprehensive solution of multiple problems. Systematic mastering and developing at university of professional qualities necessary for effective implementation of activities of future specialists, as well as the improvement of these qualities, in practice, is a guarantee of effective implementation of the professional activity. Set an adequate definition of the world's specialties, it is an important condition for its implementation.

Key words: Professionally significant qualities, individually psychological functions, intelligence, self-control, perfectionism, behavioral structure, emotional controlling structure, cognitive structure, i - concept, self-esteem, professional self-consciousness.

Бапаева М.К., Бапаева С.Т.,
Жуматаева М.С.

**Развитие профессиональ-
нозначимых качеств будущих
психологов – основа эффек-
тивного выполнения деятель-
ности специалистом**

В статье проанализированы исследования российских и отечественных исследователей, которые рассматривали профессионально значимые качества будущих психологов. Рассмотрены классификации профессионально значимых качеств. Дается определение трем уровням достижения профессионального развития. В настоящее время рассматриваются пути решения проблем подготовки профессиональных кадров. В особенности, подготовки специалистов-психологов, развития их профессионально значимых качеств, являющихся одними из приоритетных проблем в психологической науке.

Профессионально значимые качества – это качества, занимающие особую роль в процессе деятельности личности и позитивно влияющие на эффективность выполнения данной деятельности. Набор адекватных определений о мире специальностей является значимым условием его реализаций.

Ключевые слова: профессионально значимые качества, индивидуально-психологические функции, самоконтроль, перфекционизм, поведенческая структура, эмоционально-контролирующая структура, когнитивная структура, Я-концепция, профессиональное развитие, самооценка, профессиональное самосознание.

**БОЛАШАҚ
ПСИХОЛОГТАРДЫҢ
КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ
САПАЛАРЫН ДАМУ
– МАМАННЫҢ
ІС-ӘРЕКЕТТІ
ТАБЫСТЫ ОРЫНДАУЫ-
НЫҢ НЕГІЗІ**

Қазақстан Республикасының білім беру заңында көрсетілгеніндей, адамзат құндылықтарының, ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау – білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Кәсіби кадрларды дайындау проблемасын шешудің жаңа жолдары қарастырылуда [1].

Ғылыми-техникалық прогрестің талаптары, қоғамның экономикалық өмірінің барлық салаларының қарқынды дамуы, жоғары мектептің негізгі мақсаты – қоғамдағы әртүрлі мәселелерді белсенді түрде, шығармашылықпен шеше алатын мамандарды даярлау проблемасының өзектілігін көрсетеді. Бұл мәселелер, бір жағынан, «жоғары дәрежелі маман» ұғымында көрінетін жалпы адамзаттың мәдени жетістіктерінің қазіргі кездегі деңгейімен анықталса, екіншіден, жоғары оқу орнындағы арнаулы даярлық сипатынан көрінетін адам іс-әрекетінің нақты түріне бағыттылығымен анықталады.

Маманды сапалы қалыптастыру және болашақта кәсіби іріктеу үшін қайсыбір кәсіби маңызды сапалардың мазмұнын сипаттау және олардың қайсыбір өлшеу бағанасының көрсеткіштері арқылы айқындалған түрленуінің қолайлы шегін нұсқау қажет. Сол себепті, маманның іс-әрекетті табысты орындауына қажет сапалардың тұрғысында мамандықтарды жүйелі сипаттау мәселесі туындауда.

Кәсіби маңызды сапалар бұл – тұлғаның іс-әрекет процесіне енгізілген және оны орындаудың тиімділігіне жағымды ықпал ететін қасиеттері.

Кәсіби маңызды сапалар маманның интеллектілі және тұлғалық сапаларынан құралады. М.К. Акимованың және К.М. Гуревичтің пікірінше, маманның интеллектілі сапаларының айқындалуы төмендегідей өлшемдердің бағалануын талап етеді, олар: жеке-дара психикалық қызметтер (сенсорлық аумақ, моторлы аумақ, қабылдау, ес, ойлау, сөйлеу, қиял), жалпы хабардарлық, оқуға қабілеттілігі және т.б. Кәсіби маңызды сапалардың айқындалуы келесі сипаттамалардың анықталуын талап етеді, олар: тұлғаның мотивациялық қасиеттерінің даму деңгейі; эмоциялы аумағын сипаттайтын күйлер; рефлексивті күйлер; қарым-қатынас аумағын сипаттайтын сапалар.

Е.И. Климов, М.А. Степанова және Т.А. Канцева кәсіби маңызды сапаларды төмендегідей жіктеуге болады деп есептейді [2]:

интегралды психикалық (интеллектілі), тұлғаның күйлері (зейін, ес, ойлау және т.б.);

тұлғалық аумақтың психологиялық сипаттамалары;

іс-әрекеттік аумақтың психологиялық сипаттамалары.

Жоғары мектептің алдындағы қазіргі негізгі міндет – болашақ мамандардың кәсіптік деңгейін көтеру екені белгілі.

М.Қ. Бапаеваның ойынша болашақ маманның кәсіптік деңгейі:

1. Оны жоғары оқу орнында даярлаудың мақсаты, мазмұны мен әдістерінен;

2. Қажетті деңгейде даярлайтын іс-әрекет түрлерінен (оқу бағдарламаларын жасау, оқулықтар жазу, оқу процесінің оқу-әдістемелік жағынан қамтылуы, педагогикалық практика, тренинг, практикумдар өткізу, студенттердің өзіндік жұмыстары, т.б.);

3. Болашақ маманның жеке тұлғасын қалыптастыру жеке тұлғаға тән кәсіби маңызды қасиеттер: кәсіптік сана, кәсіби біліктілік, ұстаздық-тәрбиелік жұмысқа даярлығы, т.б. қасиеттерден құрылады.

Х.Т. Шерьяданова мен оның оқушыларының бірсыпыра зерттеулерінде педагогикалық бағыттағы студенттерге психологиялық білім беру жүйесі қарым-қатынас психологиясына тіректелгенде ғана айтарлықтай нәтижеге қол жеткізуге болады деп көрсетіледі.

Қазақстандық психолог-маман С.М. Джакупов жоғары мектептегі оқыту процесінің жүйелік талдауы ең алдымен, пайдаланылып жүрген оқыту теориясымен ұштастырылып қарастырылуы керек деп көрсетеді [3].

Қазақстандық ғалым А.Р. Ерментаева студенттерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау жүйесінің теориялық және ғылыми-практикалық тұжырымдамасының негізін қалайды.

А.Р. Ерментаева «Ғылымда психологиялық дайындау тұлғаның маңызды мәселелерді мақсат-бағдарлы іздестіруге; «шұғыл» жағдайды алдын ала аңғаруға; мәселелік жағдайдан тиімді, әлеуметтік ортада құнды тәсілмен шыға алуға; жаңа мәселелерді және олардың салдарын болжауға мүмкіндік беретін түрлі моральдік-еріктік сипаттар, бағыттылық, қабылдау, зейінділік, еске сақтаудың жоғарылығы, ақыл-ой тереңдігі, зерделік, зияттылық, эмоциялық тұрақтылық, стресске шыдамдылық, бейімде-

луге икемдік, қарым-қатынастағы құзіреттілік, креативтілік және т.с.с көптеген тұлғалық қасиеттер мен қабілеттердің, танымдық процестердің, психикалық жай-күй сипаттарының жекелей жоталанып немесе тұтас құрылыммен дамыту, жетілдіру процесі ретінде пәрмәнді қарастырылады. Білім және ғылым салаларында психологиялық дайындау іс-әрекеті студенттердің тұлға және маман ретінде жетілуінің факторы ретінде анықталады» деп тұжырымдайды [4].

Жоғары оқу орнындағы психологтың кәсіби дамуының психологиялық-акмеологиялық заңдылықтары мен қағидаларын анықтау үшін олардың бір жағынан оның даралығымен, екінші жағынан қоршаған ақиқатпен себептелінетін тұтас бейнесінің маңызды белгілерін сипаттайтынын негізге алу қажет. Психолог маманды даярлау кезеңінде ондай ақиқаттың көп жағдайда жоғары оқу орнының білім беру ортасымен анықталатынын ескеретін болсақ, кәсіби жетілуге қол жеткізудің үш деңгейін ажырату қажет. Біріншісі, адамның өзін-өзі кәсіби тұрғыда анықтауымен, екіншісі кәсіби сапалардың мамандықтың талаптарына сәйкестендірілуімен, үшіншісі кәсіби дамуда мінсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізумен анықталады. Үшінші деңгейде психолог өзінің білімдері мен тәжірибесін аталмыш мамандықты акмеологиялық деңгейде таңдаған адамдарға жеткізе білуге қабілетті болуы тиіс.

Демек, жоғары оқу орнында психологтың кәсіби даярлығы психологтың таңдаған мамандығына сәйкестігіне қол жеткізуді мақсат етеді.

Жоғары оқу орнында психологтың кәсіби дамуы кәсіби сапаларының қатарында психологтың жүйекұраушы сипаттамасы – кәсіби сана-сезімінің қалыптасуын болжайды.

Жоғары оқу орнында психологтың кәсіби дамуы болашақ психологтардың кәсіби өмірлік жоспарының қалыптасуын да болжайды. Болашақ психологтың кәсіби жоспарының сипатына оның таңдаған мамандығының бейнесі ықпал етеді. Ол жоғары оқу орнында кәсіби дамуының барысында біршама өзгеріске ұшырайды. Ғылыми әдебиетте адамның таңдаған мамандығы мен оқу мекемелерінде білім алу кезеңінде мамандық бейнесінің динамикасы жайлы түсініктеріне қатысты мәселелер, мамандық бейнесінің болашақ маманның қалыптасуына ықпалы жайында мәселе жете қарастырылмаған. Ол түсініктер өз бетінше шектеулі тіршілік етпейді, адамның мамандықтар әлемі жайлы білімдерінің аумағында тұрақты орын алады. Мамандық әлемі жайында бара-бар

түсініктердің жиынтығы еңбек ету өмірінің және оның жүзеге асырылуының маңызды шарты болып табылады.

Адамның еңбек әлемі, мамандығы жайлы білімдері еңбек ету үдерістері, заттары, құралдары мен жағдайлары жайлы білімдермен қатар, кәсіби қауымдастықтарға қатысты адамдар жайында да білімдерді қамтиды. Жоғары оқу орнында кәсіби маңызды сапалардың дамуы бұл – адамның кәсіби қауымдастыққа енуі, мамандықты игеруі.

Ресей ғалымы Н.В. Темнова бойынша қалыптасу барысындағы маманның кәсіби жайлы түсініктері оны меңгеру процесінде күрделі өзгерістерге ұшырайды. Н.В. Темнова бейненің реттеуші қызметі жайлы тұрғыны негізге ала отыра, оның мазмұнына өзгерістерді енгізу арқылы мамандыққа бейімделу, шеберлікті табысты меңгеру үшін қосымша психологиялық жағдайларды қалыптастыру керек деп есептеді. Ол түсініктердің динамикасында бірнеше бетбұрыстарды анықтап көрсетеді: іс-әрекеттің жалпы адами мәнін ұғынудан оның негізгі операциялық-техникалық жақтарын ажыратуға дейін; мамандықтың арманшыл-жоғары мағынасына – оның тар техникалық жағына шоғырлану, анық емес, жоқ түсініктерден едәуір нақтыланған, жалпыланған ұғымдарға дейін [5].

Жастардың мамандықтардың ұсынатын талаптары жайлы түсініктерін зерттеген бірқатар мамандар аталмыш мәселені өзге қырынан қарастыруға әрекеттенді. Д.В. Демина, В.В. Ермолова, А.М. Кухарчук, Л.Н. Рожина, Г.П. Рябоконе, О.Е. Яицинина және т.б. еңбектерінде бітірушілердің көбісі қайсыбір мамандықтың адамға қандай талаптарды ұсынатынын түсіне алмайтыны, ал мамандықтың тұлғаның ерекшеліктеріне сәйкестігі сияқты маңызды фактор әрдайым ескеріле бермейтіні айтылады.

Н.В. Темнова кәсіби маңызды сапалардың дамуын ескере отырып, төмендегі жағдайлардың жүзеге асырылуы маңызды деп есептейді, олар: студенттердің психологтың кәсіби маңызды сапалары жайындағы түсініктерінің, өзін-өзі бағалауының ерекшеліктерін, өздеріндегі кәсіби маңызды сапалардың айқындылығын зерттеу; психологтың кәсіби мен өзі жайлы барабар түсініктерді кеңейтіп, дамыту; жоғары курс студенттерінің аумағы тар арнайы және кейбір жағдайларда ұйымдастырушылық сапаларға бағдарлау; адамгершілік сапаларын, мамандық жайлы біртұтас түсінікті жүйелі дамыту.

Н.В. Темнованың зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша кәсіби сапалардың біржақты дамуы кәсіби ниеттердің тұрақтылығының

сипаты оқытудың әр курсына әртүрлі болатынын көрсеткен. Бірінші курс студенттердің көпшілігі үшін кәсіби ниеттердің тұрақтылығының біршама жоғары деңгейі тән болса, төртінші курстағылардың арасында олардың саны аз болды. Оның себебі мамандықты мектепте таңдау мен оны меңгеру барысындағы біршама айырмашылықтармен анықталады. Төртінші курсқа қарай өзінің мамандығына жағымсыз қарайтын студенттердің саны төмендегенімен кәсіби ниеттердің тұрақтылығы жайлы мәселе шешілмейді, өйткені жоғары оқу орнының бітірушілерінің ішінде де өзінің болашақ мамандығы жайлы мәселені түбегейлі шешпеген студенттер тобы да бар екендігі анықталды. Зерттеудің нәтижелері бойынша бірінші курста мамандыққа қанағаттанудың ең жоғары дәрежесі анықталса, оқу барысында оның біршама төмендейтіні де көрсетілді. Алайда, оның себебін әрқилы түсіндіруге болады: объективті себептермен (нақты жоғары оқу орнында оқыту деңгейі) қатар субъективті факторлар да (кәсіби маңызды сапалардың дамуынан болашақ мамандықтың көлеңкелі тұстары да анықтала бастайды) көрсетіледі.

Оның тетігі болашақ психологтың таңдаған мамандығын персонализациялау тәсілі ретінде жатсыну арқылы көрініс береді.

Кәсіби жатсыну психологтың еңбек ету жүйесіне еніп, оның сипатынан туындайды. Психологтың еңбек ету жүйесіне енуінің жете нақты болмауы кәсіби маңызды сапалардың жоғары оқу орындарындағы осындай жағымен қанағаттанғысыздығы жатсыну жүйесі ретінде анықталады. Болашақ психолог әртүрлі тәсілдерді қолдану арқылы одан бас тарта бастайды. Ол ондай әрекетке әдейі, өзінің алшақтығын көрсету үшін баруы мүмкін.

Жауапкершілікті сезінбеуден туындаған кәсіби жатсыну болашақтың нақ өзі шеттетілетін вакуумның қызмет етуі іспеттес. Студент когнитивті диссонансты арттыратын кәсіби ақпаратты (білімдерді) қабылдаудан; мақсатты болжау қажеттігінен; фрустрациялаушы күйзелістерден; психолог еңбегінің әрқилы жақтарына қатысудың жайсыздығынан бас тартуға тырысады.

Жауапкершілікті мойындаудан туындаған кәсіби жатсыну кәсіби рөлді еркін меңгеруді, жекеден алшақтап, кәсіби жағдаятқа шоғырланды, кәсіби тәжірибесін жеке өмірінде саналы әрі бара-бар пайдалану іскерлігін болжайды. А.Г. Асмоловтың терминологиясында ол жағдай «тұлға рөлді әртүрлі жағдайларда қолданып меңгереді» деп түсіндірілген. Кәсіби ерікті жатсыну

адамның өзінің өмірдегі орнын анықтау кезеңіне тұспа тұс келеді. Н.С. Пряжникова – «Бұл дұрысы, мамандық нақты өмірді құрудың тек құралы ғана болып табылатын өмірлік кеңістіктің, өмір салтының таңдалуы» деп көрсетеді [6].

Демек, жоғары оқу орнында кәсіби маңызды сапалардың даму барысында ұйғарылған білімдердің, іскерліктердің, дағдылардың нақты жиынның меңгерумен қатар, студенттердің үйлесімді кәсіби дамуын да қамтамасыз ету қажет.

Н.В. Темнова бойынша психологтың кәсіби дамуы үш құрылымнан құралатын әрі оның Мен тұжырымдамасының негізін құрайтын біртұтас архитектураниканың барысында жүзеге асырылуы мүмкін, олар: бағдардың когнитивті құрылым (кәсіби білімдер және кәсіби сенім); эмоциялы-бағалаушы құрылым (кәсіби білімдер мен сенімдерге эмоциялы қатынас); мінез-құлықтық құрылым (мінез-құлықта көрініс беретін сәйкес реакция) [5].

Мұндағы рефлексивті әрекеттер ерекше рөл атқарады. Л.С. Выготский бойынша дәл рефлексияның негізінде адам өзін дербес сезімдерінің аясында бақылап, әрекет етуші, пайымдаушы және бағалаушы Менін іштей дифференциациялай алады [7]. Х. Хекхаузен рефлексия сана-сезімді кері байланыспен қамтамасыз ететінін айтады [8]. Субъектінің Мен бейнесі оның өзі жайлы әртүрлі дәрежеде ұғынылған, дифференциацияланған және жалпыланған сан алуан білімдерді қамтиды. Индивидтің өзіне деген біртұтас қатынасын репрезентациялайтын өзінің бейнесі Мен бейнесінің генетикалық бастапқы формасы болып табылады. Жоғары оқу орнында кәсіби маңызды сапалардың анықталған даму ерекшеліктерін ескерсек, назарымыз болашақ психологтардың кәсіби сапаларының жүйесіне аударылады.

Психологтың жетекші кәсіби сапасы – адамды тұтастай индивид, тұлға, еңбек пен өмірдің субъектісі, бірегей даралық иесі ретінде қабылдап, түсіну – анықтаушы болып табылады, ал әдістемелік құралдар – жоғары санаттағы шеберден гөрі, ортаңқол маман мұқтаж болатын құралдың қатарынан саналады.

Г. Олпорттың адамдарды жақсы түсінудің сегіз тұлғалық сипаттамасы: мінездемесі, ұқсастық, интеллект, инсайт, күрделілік, шеттелгендік, эстетикалық бейімдіктер, әлеуметтік интеллект бар екені белгілі [9].

Г. Смит әрбір психологтың бойынан табылуы тиіс сензитивтіліктің бақылаушы, теориялық, номотетикалық, идеографиялық сензитивтілік атты төрт компонентін көрсетеді.

Е.В. Сидоренко мен Н.Ю. Хрящева [10] практикалық психологқа қажет сапалардың кең ауқымын ажыратып, сипаттайды:

1. Психологиялық бақылампаздық, бұл – басқа адамдарды, психологиялық құбылыстарды қабылдау, оларға деген сезімталдық. Жақсы бақылаушы обсервациялық және идеографиялық жоғары сензитивтілікке ие болады, яғни бір жағынан, бір адамды қарап отырып, оның сырт келбетін, сөйлеген сөзі мен әрекетін есте сақтауға қабілетті болуы, келесі бір жағынан ол бір адам бақылаудың нәтижесінде ол жайында ақпараттардың көлемін жинақтап, оны барынша жан-жақты түсіну үшін қолдануы.

2. Психологиялық ойлау, бұл – бақыланған оқиғалардың психологиялық мазмұнын сезіну қабілеті мен оны талдау іскерлігін болжайтын ойлау стилі, ерекше тәсіл. Жоғары дәрежеде дамыған психологиялық ойлау барлық ойлау операцияларының жоғары деңгейімен, парадоксалдылығымен, болжалдылығымен, әртүрлі нұсқаларды қарастыру қабілетімен сипатталады.

3. Өз-өзін меңгеру, бұл – жұмыс барысында туындайтын жағымсыз эмоциялы күйлерге, сондай-ақ сырттай алаңдатушы, кедергі келтіретін немесе арандататын ықпалдарға қарамастан психологиялық міндетке шоғырлану қабілеті.

4. Тыңдай алу қабілеті – дауыстап айтқан хабардан басқа, сөзсіз хабарлағысы келген ақпаратты қабылдап, түсіне білуі. Сонымен қатар, өзгені тыңдай алу – адамның өзінің ішкі жан дүниесіне де құлақ салып, өзгелердің сөздерінің әсерінен туындаған әрекеттерін, көріністерін байқай алуы, өзін тыңдай алуы.

5. Эмпатия (*лат. empatia*), бұл – адамның күйзелісті, сезімді бөлісуі, түсінуі. Ол адамның жай-күйін түсінуге, онымен сенімді қатынастарды орнатуға көмектесіп, нәтижесінде клиенттің өзінің мінез-құлқымен жұмыс жасап, өзгеруіне мүмкіндік беретін ахуал қалыптасады. Эмпатия бұл адамның өзгенің күйзелісін, жай-күйін түсіну, жанашырлық таныту. Эмпатия сезімнің адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекшелігі. Эмпатия адамның өзгелер қайғы-қасіретті жағдайлар мен қиындықтарға ұшырағанда, оларға жанашырлық білдіріп, солардың ауыр халінің өз басына түскендей көңіл күйде болуы. Эмпатия өзге адамдардың жан дүниесінің сыры мен күй-жайын білу қабілеттілігі және оған жанашырлық білдіру. Эмпатияның айқын көрінісі – идентификация. Бұл адамның өзге адамның психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халде болуы. Эмпатия – басқа

адамдарға жаны ашып, сезімін білдіру қабілеті, олардың күйін түсініп, қолынан келген көмегін беруге даярлығы. Эмпатияны алғаш америкалық психолог Э. Титченер (1867-1927) ашып көрсетті. Ол философиядағы ұнату сезімінің теориялық негіздеріне сүйене отырып, жанашырлық сезімнің эмоциялық, салыстыру мен ұқсату тәсілдермен түсіндірілетін танымдық (когнитивтік) және адамның жан күйзелісіне душар болу себептерін алдын ала сезе білу сияқты түрлері болатындығын көрсетті.

6. Креативтілік, бұл – адамның әдеттен тыс шешімдерге және мінез-құлыққа қабілетті болуы, проблемалардың жаңа шешімін немесе оны айқындаудың жаңа тәсілдерін анықтай алу қабілеті. Психологқа креативтілік мінез-құлықтың таптауының жеңуге, күрделі жағдайлардағы қиындықтардың бірегей шешімін табуға көмектеседі. Креативтілік, бұл – тұлғаның айрықша идеяларды шығару, ойлаудың дәстүрлі схемаларынан кете алу, проблемалық жағдаяттарды шеше алу қабілеті. Креативтілік интеллектуалдық қабілеттердің ішінде ерекше тип ретінде бөлініп шықты. Гуманистік психологияның көрнекті өкілдерінің бірі Абрахам Маслоу креативтілік пен өзін-өзі танытудың арақатынасын зерттеуде креативтілік тұлғаның жетістігін емес, ол тұлғаның өзін сипаттайды деген. Бұл пікірден жетістіктер өзін-өзі танытатын тұлғаға қатысты екінші ретті болып табылатыны көрінеді. Өзін-өзі танытатын тұлғаға тән батылдық, еркіндік, спонтандылық, тұтастылық, өзін-өзі қабылдау, айқын ақыл-ой, сана сияқты мінездік қасиеттер. Креативтіліктің генерализациясына әкеледі. Генерализацияланған креативтілік дегеніміз – тұлға өмір сүретін барлық аумақтарда көрініс табатын, тұлғаның креативтік бағдарлары мен креативтік өзіндік қызмет етуі. А. Маслоу креативтілік тек шығармашылық қасиет емес, ал нағыз адамгершіліктік қасиет деп атаған.

Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің субъектісі – психолог үшін өзінің тұлғалық ерекшеліктерін, қабілеттерін, мүмкіндіктерін, қуатты және әлсіз жақтарын, кемшіліктерінің орнын толтыру амалдарын білуі қажет.

Р.В. Овчарова [11] психологтың тұлғасына ұсынылатын талаптарды анықтауда төмендегідей сипаттамаларды ажыратады:

1. Психологтың ақыл-ой қабілеттері жоғары, көреген, парасатты, еркін ойлы, аналитик, эксперимент жүргізе алуы тиіс.

2. Психолог әлеуметпен, адамдармен жұмыс жасағанды ұнатады, әрі әлеуметпен мо-

йындалғанына қуанады, адамдарға қайырымды, белсенді топтарды оңай қалыптастырады, адамдардың аттарын жақсы есіне сақтайды, сыпайы, әдепті, қарым-қатынаста келісімге келе алады.

3. Ол бірлескен әрекеттерді ұнатады, тұлғаның қызығушылықтарын топтың мүддесіне бағындырады, намысшыл, адал ниетті, борыш сезімі қалыптасқан және жауапты, қуатты, күшті, өзіне бағындыра алады. Ол батыл, тәжірибелік мәселелерді жеңіл шешеді.

4. Психолог эмоциялы тұрақты, ұстамды, байсалды, жағдайды шынайы бағалай алады, стресске шыдамды.

Жалпы, психолог іс-әрекеттің субъектісі ретінде төмендегідей категорияларға ие болуы тиіс: интеллектуалдылық (сыпайылық, ақылдың қисындылығы мен тәжірибелілігі, рефлексивтік); әлеуметті (эмпатия, әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік қолдауға қажеттілік, коммуникабельділік). Жетістікке жету қажеттілігінің, адекваттылықтың, «Мен» – тұжырымдамасы мен өз-өзіне сын тұрғысынан қарау, эмоциялы тұрақтылық пен оптимизмнің өзара үйлесуі өте маңызды.

В.Н. Карандашев [12] оқытушының кәсіби маңызды сапаларын сипаттап: «Психология пәні оқытушысының іскерліктері, тұлғалық қасиеттері мен қабілеттері өзге оқытушылық мамандықтарға ұқсас. Ол төмендегідей сапаларға ие болуы тиіс:

1. Психологиялық білімдердің әрқилы салаларында білімділігі мен хабардарлығын танытып, өзге ғылымдарда да білімпаз болуы тиіс.

2. Оқытқан пәнінің іргелі негізін меңгеруі тиіс.

3. Өз бетінше оқу материалын меңгеру алуы, оқытудың оптималды құралдары мен тиімді әдістерін анықтай алуы тиіс.

4. Қисынды ойлап, шебер сөйлейтін, тілдік қоры бай болып, шешендік және әртістік қабілеттерге ие болуы тиіс.

5. Студенттердің оқу материалын түсініп, меңгеруі үшін оны лайықты түсіндіре алуға қабілетті болуы тиіс.

6. Бақылампаздыққа, талапшылдыққа және студентті түсіне алу іскерлігіне ие болуы тиіс.

7. Студенттердің оқу материалын меңгеруіне ынталандыруы тиіс.

8. Коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттерге ие болуы тиіс.

9. Педагогикалық әдепті болуы тиіс».

Л.Н. Собчик [13] өзінің «Индивидуалдылық психологиясына кіріспе» атты еңбегінде мамандарды тексерудің нәтижесінде

анықталған көптеген мамандықтардың кәсіби маңызды сапаларын сипаттайды. Оның жұмысының артықшылығы автордың сипаттаған сапалардың экспериментті түрде алынуында. Ол психологтар мен психиатрлар туралы: «Психиатр-дәрігерлердің үлкен таңдауының негізінде аталмыш мамандық өкілдеріне тән тұлғалық ерекшеліктер анықталды. Жеткілікті дәрежеде жоғары іздеу белсенділігі мен табысқа жетудің жоғары мотивациясымен қатар, зиялылықтың жоғары индексы, сананы жоғары қадағалау, ақылының аналитикалық түрі, қызығушылықтарының кең шеңбері, орны эмпатиялылықпен толтырылатын қиялы мен интроверттілігінің байлығында эмоциялы аумағының тұрақсыздығы мен қайшылығына байланысты маргиналды бейімделу; вербалды интеллект – орташадан жоғары...; дифференциялы – диагностикалық және психологиялық түзету жұмыстарымен айналысатын кәсіби табысты практик-психологтар вербалды интеллектімен, интуитивтілігімен, эмпатиясымен, жақсы коммуникативті қабілетімен ерекшелінгенімен, индивидуалистік және іздеу белсенділігінің анағұрлым жоғары көрсеткіштерімен ерекшелінеді; олар вербалды әрі ресми-қисынды интеллектуалды байқаулар бойынша едәуір жоғары ұпайлар танытты, бірақ жұмсақтығы мен жанашырлыққа қабілеттілігінің төмендігінде абстарктілі гуманизм мен демонстративтіліктің едәуір айқын бітістерімен ерекшелінді».

Тәжірибесі мол психотерапевтердің өзі қызметтерінде қажет төмендегідей интегративті сапаларды сипаттайды [14]:

– спонтандылық, «өзіндегі балаға оралу» қабілеті (Р. Кроули, Дж. Милс);

– еңбекқорлық, мақсаттылық (М.Э. Телешевская);

– өзгерістерге, ықыласқа, ашықтыққа жауапкершілік (К. Витакер);

– интуиция (Р. Мэй) [15].

АҚШ-тағы кәсіби бағдар жөніндегі ұлттық ассоциация табысты кеңесші-психологтың төмендегідей сапаларын ажыратады:

1. Адамдарға деген терең қызығушылық білдіру және қарым-қатынаста шыдамдылық таныту.

2. Өзге адамдардың ұстанымдары мен мінез-құлықтарына сезімталдық.

3. Эмоциялы тұрақтылық пен объективтілік.

4. Өзге адамдардың сенімін тудыра алу қабілеті.

5. Өзге адамдардың құқығын сыйлау.

Р.Кочюнас [16] табысты психолог-тренер тұлғасының моделін ұсынады. Оған:

1. Тұтастылық – психолог тұлғасының маңызды өзекті сапасы ретінде және экзистенциялы тұлға.

2. Дербес сезімдерін қабылдауда шынайылық ретінде дербес тәжірибесіне ашықтығы.

3. Дамыған өзін-өзі тану қабілеті. Өзге адамға қалай көмектесуге болады деген сауалдың жауабы психологтың өз-өзін бағалауымен, оның дербес қабілеттеріне және тұтастай өмірге адекватты қатынасымен анықталады.

4. Тұлғаның қуаттылығы және сәйкестігі. Өзін және өзінің өмірлік ұстанымдарын тұрақты тексеру.

5. Белгісіздікке толеранттылық. Адамның дербес тәжірибесіндегі белгілі, үйреншікті жағдаймен «қоштасып», «бейтаныс территорияға» аяқ басуы табысты тренингтің алғышарттарының бірі болып табылатындықтан, кеңесшінің белгісіздік жағдайларында өз-өзіне сенімділігі қажет.

6. Жеке жауапкершілікті жүктеуі. Көптеген жағдайлар психологтың қадағалауымен орын алатындықтан, ол сол жағдайлардағы өзінің әрекеттеріне жауапкершілікті сезінуі тиіс.

7. Әзілкештік сезімі. Психолог әзіл-оспақсыз табысты бола алмайды, яғни жағдайдан оңашаланып, оны әзілмен қабылдай алуы тиіс.

8. Айдар тағудан аулақ болу. Психолог адамдарды, олардың сезімдерін, көзқарастарын бағалауға міндетті, бірақ өзінің бойын айдар тағудан аулақ ұстауы тиіс.

9. Шындыққа негізделген мақсаттарды көздеу. Табысқа талпыну және сәтсіздіктерден қашу заңына сәйкес біз әрдайым шындыққа негізделген мақсаттарды көздей бермейміз. Өз мүмкіндіктерінің шекараларын түсіне алуы тиіс.

10. Күйзелісті бөлісе алуы. Табысты психолог – ең алдымен өзгенің ұстанымын қабылдай алатын маман.

А.А. Осипова [17] өзге жолды ұсынады: ол әртүрлі психологиялық мектептердегі кеңесші психологтың немесе психотерапевтің ұстанымын сипаттап, олардың табысты жұмысына қажет негізгі сапаларды атайды.

Гуманистік психологияның шеңберінде жүргізілетін психологиялық түзету жұмысының тиімділігіне ықпал ететін факторлар: клиентті шартсыз қабылдау, тренердің эмпатиясы мен оның конгруэнттілігі.

Жалпы тренерге іскерліктердің кең аумағы қажет: катализатор, рөлдік модель, серіктес, белсенді араласу немесе керісінше үндемей қалу іскерліктері қажет.

У. Глассердің шындыққа негізделген терапиясында психологтың ұстанымы ұстаздың

позициясына ұқсас. Осыған байланысты кәсіби сапаларға ұсынылатын талаптар сипатталады, олар: тыныштандыру, эмпатиялылық, талапшыл, жүйелі болу және мінез-құлық моделі ретінде қызмет ету қабілеті [18].

Экзистенциалы психологиядағы психологтың ұстанымы: сыйласымдылық, клиентке деген сенім, өзіне қатысты әділеттілік пен өзін-өзі ашу, манипуляциялаудан бас тарту және психологтың өзінің тұлғасымен өзгелерге өзінің мінез-құлқын телуге жауапкершілікті жүктемей, күйзелудің өнімді тәсілдерін модельдейтін өзінің тұнықтығына жауап ретінде өзіне бағытталған қатынасты қабылдау даярлығы.

Классикалық психоанализдегі психологтың ұстанымы: кіріспеу, шеттету, бейтараптылық, жеке басының тұйықтығы, «көшіруге» шыдау және «контр көшірумен» жұмыс жасау іскерлігі мен қабілеттілігі, адекватты интерпретацияларға қабілеттілік.

Психологтың дербес қиындықтарын, реакциялары мен олардың клиентке ықпалын ұғынуы, психоаналитикке ұсынылатын маңызды талаптардың бірі болып табылады.

Аралық қорытынды жасай отырып, біріншіден, психологтың кейбір кәсіби маңызды сапаларын барлық зерттеушілерде кездеседі деуге болады. Ал кейбіреулері жекеше сипатталған. Екіншіден, ол сапалар иерархияланбаған, тек тізіммен көрсетілген. Практик-психологтың табысты жұмысына қажет деп жиі көрсетілетін сапалар: «Мен-тұжырымдама», эмпатия, коммуникабельділік, ынтымақтастық ұстанымы, жауапкершілік сезімі, тәуелсіздік, эмоциялы тұрақтылық, тыңдай алу қабілеті, жоғары интеллект, креативтілік және рефлексия.

Қазіргі кездегі жоғары оқу орындарында негізінен, болашақ маманды даярлаудың оқу-танымдық әрекеттеріне көбірек көңіл бөлінеді. Оқу-танымдық әрекетті қалыптастырудың негізгі мақсаты, сол игерілген білімдерді мамандардың

болашақта туындайтын тәжірибелік мәселелерді шешуге пайдалана білгенде ғана кәсіби біліктілік деңгейі артатын болады. Ондай дәрежеге қол жеткізу үшін көптеген проблемаларды кешенді түрде шешу керек болады. Оның ішінде, студент өзін қалыптасушы және дамытушы маман ретінде сезініп, өзі жинақтаған білімін, іскерлік дағдыларын өзін-өзі ары қарай біліктілігін жетілдіре түсетіндей психологиялық механизмдерін ашып көрсетіп, білімін көтеру өзекті мәселе болып саналады.

Г.С. Абрамованың, А.Ф. Бондаренконың, И.В. Дубровинаның, Е.С. Романованың және т.б. пікірлері бойынша психолог мамандығы аса күрделі іс-әрекет түрлерінің бірінен саналады: «... іс-әрекеттің мазмұны көп қырлы, кәсіби қызметтері көп нұсқалы әрі психологиялық көмек көрсету қызметінің алдындағы міндеттерге тәуелді келеді». Осы жәйт болашақ психологтардың негіздемелі кәсіби даярлығының маңыздылығын айқындайды.

Демек, жоғары оқу орнында білім берудің мазмұны мен технологиясы, студенттің кәсіби міндеттерді шешуінде өзінің ішкі резервтерін, жеке тұлғалық әлеуетін барынша іске асыруға даярлығының деңгейіне бағытталса, сонда ғана, студенттің кәсіби-жеке тұлғалық жаңа құрылымдары дамып, кәсіби біліктілігі қалыптасып, кәсіби маңызды сапалары дамиды.

Осы тұрғыларды негізге ала отырып, біз *перфекционизм, интеллект, өзін-өзі бақылау* – болашақ психологтардың оқу үрдісінде дамитын кәсіби маңызды сапаларының ерекше жіктемесі ретінде қарастырамыз.

Осыған сәйкес перфекционизм психологтың кәсіби сапаларының даму шарты; интеллект – болашақ психологтардың кәсіби маңызды сапаларының дамуының әлеуметтік-когнитивтік анықтаушы, эмоциялы тұрақтылық – болашақ психологтардың кәсіби маңызды сапаларының дамуының тетігі болары анық.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім Туралы» Заңы, 2007.
- 2 Климов Е.А. Развивающийся человек в мире профессии. – Обнинск, 1993.
- 3 Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. – Алма-Ата, 1992.
- 4 Ерментаева А.Р. Студенттерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау: психология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2008.
- 5 Темнова Л.В. Личностно-профессиональное развитие психолога в системе высшего образования: диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук. – М., 2001.
- 6 Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М., 1984.
- 7 Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-т. – М., 1982-1984.
- 8 Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-т. – М., 1986.

- 9 Психология. Адамзат ақыл-ой қазынасы. 8-том. – Алматы, 2005.
- 10 Хрящева Ю.Н., Макшанова С.И., Сидоренко Е.В. Психогимнастика в тренинге. – М., 2006.
- 11 Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. – М., 2000.
- 12 Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию. – М., 2000.
- 13 Собчик Л.Н. Управление персоналом и психодиагностика. – Боргес, 2010.
- 14 Шнейдер Л.Б. Пособие по психологическому консультированию: учебное пособие. – М., 2003.
- 15 May R. The Meaning of Anxiety. – N.Y.: Pocket Books, 1977.
- 16 Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. – М., 1999.
- 17 Осипова А.А. Введение в теорию психокоррекции. – М., 2000.
- 18 Glasser, W. The quality school, managing students without coercion. – New York: Harper & Collins. 1990.

References

- 1 Kazakstan Respublikasynyn «Bilim Turaly» Zany, 2007.
- 2 Klimov E.A. Razvivajushhij sja chelovek v mire professii. – Obninsk, 1993.
- 3 Dzhakupov S.M. Psihologija poznavatel'noj dejatel'nosti. – Alma-Ata, 1992.
- 4 Ermentaeva A.R. Studentterdi subekt-bagdarly psihologijalyk dajyndau: psihologija gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacijany avtoreferaty. – Almaty, 2008.
- 5 Temnova L.V. Lichnostno-professional'noe razvitie psihologa v sisteme vysshego obrazovaniya: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora psihologicheskikh nauk. – М., 2001.
- 6 Asmolov A.G. Lichnost' kak predmet psihologicheskogo issledovaniya. – М., 1984.
- 7 Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: V 6-t. – М., 1982-1984.
- 8 Hekhauzen X. Motivacija i dejatel'nost': V 2-t. – М., 1986.
- 9 Psihologija. Adamzat aqyl-oy kazynasy. 8-tom. – Almaty, 2005.
- 10 Hrjashheva Ju.N., Makshanova S.I., Sidorenko E.V. Psihogimnastika v treninge. – М., 2006.
- 11 Ovcharova R.V. Tehnologii prakticheskogo psihologa obrazovaniya. – М., 2000.
- 12 Karandashev V.N. Psihologija: Vvedenie v professiju. – М., 2000.
- 13 Sobchik L.N. Upravlenie personalom i psihodiagnostika. – Borges, 2010.
- 14 Shnejder L.B. Posobie po psihologicheskomu konsul'tirovaniju: uchebnoe posobie. – М., 2003.
- 15 May R. The Meaning of Anxiety. – N.Y.: Pocket Books, 1977.
- 16 Kochjunas R. Osnovy psihologicheskogo konsul'tirovaniya. – М., 1999.
- 17 Osipova A.A. Vvedenie v teoriju psihokorrekcii. – М., 2000.
- 18 Glasser, W. The quality school, managing students without coercion. – New York: Harper & Collins. 1990.